Як народилася, то в метриці записали Горпиною, проте ніхто її так не звав, навіть батько та мати, бо раптом здалось це ім'я грубим. Та й справді, якось не в'язалося з дівчиною — спершу крихітним немовлям, що мало пухкі ніжки та ручки, а потім уже — зі струнконьким дівчатком, яке майже завжди мовчало, червоніло, коли до нього звертались.

Коли Груня виходила заміж за Саву Турика, добрі люди казали їй:

— Найшла собі жениха! Ти знаєш їхній рід? У їхньому роду самі тільки хлопці знаходяться! У Турика Дмитра — двоє, у Турика Антона — один, а в найстаршого їхнього брата Миколи аж п'ятеро. Думаєш, Сава далеко одскочив? Той самий корінь і той самий плід, дівчат і не бачитимеш, самі тільки солдати на світ з'являтимуться.

— Е-е, нащо загадувати...— тільки й спромоглася відповісти Груня, і в її великих та сірих, як осіннє небо, очах зблискувало щось добре й іскристе.

— Ото згадаєш наші слова, та пізно буде. Од Туриків нічого доброго не жди, тільки хлопців, бо на те вони й Турики!

Першим у Груні знайшовся Степанко. Вони з Савою так любили первістка, що навіть уві сні за нього боялись. У дитини рано почали рости зуби, вона рано почала ходити, рано й заговорила, тому батько й мати вважали її дуже розумною. "У діда мого вдався",— говорив Сава. Дід зажив слави тим, що не був марнослівний, що за цілий день од нього й звуку не почуєш, зате вже коли скаже слово, то наче з каменю вирубає.

Степанко помер од скарлатини, а через кілька тижнів по тому Саву забрали на фронт. "Що мені робити — жити чи вмирати?" — думала Груня, подовгу сидячи в хаті зі складеними на грудях руками. Може, й не пережила б свого горя, якби не прийшла війна і в їхнє село, якби всім

не стало так важко, як і їй. Од Сави не мала ніяких вісток — може, десь убило, а може, за дитину на неї сердився, що не вберегла. Ходила на цвинтар, на могилу,— той горбик землі був для неї протягом кількох років найдорожчий.

Сава таки повернувся, і не поранило його ні разу, і не скалічило, хоч і пройшов усю війну від початку до кінця, з передової майже не вилазив. Не раз на нього падали бомби, двічі присипало, що якби не відкопали, то сам не видряпався б, доводилось і в штикову ходити, коли ворог на тебе біжить, витріщивши баньки, а ти на нього,— й хто кого! Всього було, не забудеш і не перекажеш. Груня слухала чоловіка й усміхалась мовчки: до неї поверталася сила, поверталася віра в життя.

У сорок сьомому голодному році в них знову знайшовся хлопчик — і знову назвали його Степанком. І цей рано навчився ходити та говорити, але чомусь здавався їм не таким, як первісток І любили вони його, і доглядали, але чомусь не такий. Може, тому, що живий? Після Степанка доля подарувала ще двох синів — Льоню й Толю. Справдилось оте, що люди казали Груні перед заміжжям: тільки Турики в неї і жодної Туриківни!

Жилося важко. А з трьома дрібними лобурями й поготів... Проте не всі Савині брати мали дітей. Один з них, Яків, котрий теж воював і теж повернувся неушкоджений, мав уже другу жінку, але дітей не надбав ні од першої, ні від другої. Часто навідувався до Сави, бавив хлопців, приносив їм гостинці. Коли старший підріс і зіп'явся на ноги, то брав його до себе додому, і там Степанко пропадав не днями, а цілими тижнями. А коли повертався до матері, то, дивись, чи нову сорочину йому справили, чи картузик

Груня питала в нього:

— Чи тобі в гостях краще, га, що хати не тримаєшся?

— Краще,— щиро зізнавався Степанко.

— То ти ладен і рідну матір забути?

— Я вас не забуваю,— шепотів.

— А батька?

Степанко заперечливо крутив головою.

— А навіщо приніс оту залізну ложку з собою? Чи знаєш, що дядько Яків з нею всю війну пройшов? З тієї ложки їв, од дощу під нею ховався, голову од снарядів затуляв?

— Е-е, таке скажете,— всміхався Степанко, показуючи щербаті зуби.

— Ні, ти відповідай, навіщо забрав?

— Бо мені дядько Яків подарували!

— Мабуть, випросив, еге?

— І зовсім не випросив! Я тільки дивився на неї, а дядько Яків і кажуть — бери!

Одного разу дядько Яків прийшов до них. Натоптуватий, довгорукий, зупинився посеред подвір'я, розглядаючись довкіл веселими очима.

Сава колов дрова. Білі березові цурупалки лежали навколо нього, як дебела костриця. Він лише скоса позирнув на брата, сокира злетіла догори, хекнув — поліно хруснуло, ніби зітхнуло, але не розпалось навпіл. Яків ступив до брата, взяв за топорище.

— Хто ж так коле? Треба з толком, з поняттям, а ти — наобум.

За якусь мить порубав поліно, ніби розлузав. —Атепер ходімо до хати,—сказав.—Маю діло,—іпоплескав по кишені, з якої виднілась пляшка.

— А може, надворі скажеш?

— Можу й надворі! — легко згодився Яків. Наблизив вилицювате обличчя до братового вуха і проказав півшепо-том: — Оддай свого сина, га? Степана?

— Як же це віддати? — не втямив Сава.— Тобі? Чи кому?

— Та мені ж! Оддай! У тебе їх троє, а в мене — жодного, за сина мені буде! Глядітиму за ним краще, як за рідним.

— Як же це так — віддати? — ніяк не міг отямитися Сава.— Хіба дітей пускають по позичках? Це ж не ночви й не цебер.

— Не позичити, а назавжди!

Сава тільки плечима знизував — не в змозі був що-небудь втямити. На хуторі ніхто ще нікому не віддавав своїх дітей.

Ну, бувало таке по сусідніх селах, що батьки вмирали, то їхніх дітлахів забирали родичі. Але ж там уже невикрут самим дітям, їм якби десь притулитись... Це правда, що вони з Яковом родичі — брати ж! — правда, що Фрорина його не має ні одного. І перша жінка Якова теж не мала. Отак відмовиш, а він затаїть гнів.

— Ти в Груні моєї поспитай. Як вона...

А Груня вже, либонь, почула їхню розмову, бо тільки заїкнулися про це, зразу ж:

— А хіба я їх у капусті познаходила? Якби в капусті надибала, то, може б, і віддала, а так...

Яків нагнув по-волячому голову, ніби ось-ось збирався буцнути когось. Утямив, що тут треба діяти з розумом, хитріше,— і зразу всміхнувся, хоч обличчя його до усмішок не дуже й звикло.

— Давайте посидимо, а тоді вже гомоніти почнемо.

— Од гомону не лишиться спомину,— пробубоніла Груня, але на стіл поставила й огірків, і сала.

— А це вже у кого як вийде,— невідомо на що натякнув Яків.

Сава похнюплений сидів мовчки. По-перше, був не з балакучих, по-друге, що надто вже в делікатну халепу вскочив. Зате Груня не церемонилася. Раптово стала вона лиха, говорила з серцем:

—Де це видано, щоб мати й батько свій плід комусь віддавали, га? Коли люди взнають, що я дитини рідної одцуралася, то засміють. Нема чого їсти — я від рота одірву, оддам.

— Якби ж було що рвати,— кинув Яків.

— Сама недоїм...

— Було б що недоїдати,— вже голосніше ввернув Яків. Брати вдалися схожі, обидва невисокі, татаркуваті якісь,

із шорстким смоляним волоссям на голові, жовтолиці, а в зіницях — золотавий блиск. Тільки отой золотавий блиск у Савиних очах глибокий, а в Якова — весь зверху лежить, із зеленим відливом.

— Вже на що, на що, а на недоїдання ми багаті,— сказала Груня.

— Ото ж бо й воно. Надголодь тримаєте дітей, бо час такий. А ви б оддали одне нам, ми й виходжували б, от і йому краще було б, і вам легше. У нас же — нікого, не шкодували б...

— У нас хоч і бараболя, зате зі свого поля!..

— Е-е, Грунько, хіба ж я кажу, що тобі не жалко? Та жалко тобі, жалко, бо мати. Але ж Степанко вже звик до нас. Йому в нас — як удома. То хіба вам не однаково, де дитині бути?

— Авжеж ні!

— Хіба перестане бути вашим сином, коли в нас житиме?

— Наш — нехай у нас і живе! Як же це так, щоб дитина рідного батька, матері не знала? Прокляне нас, як виросте!

— Отак і прокляне!.. У нас і корова є. Молока там чи каші — не доводиться випрошувати.

— А ви нам своєю коровою очей не коліть!

Яків утих. Спідлоба поглянув на хазяїна та хазяйку.

— А ви знаєте,— обізвався,— що якби це я зараз хоч у кого попросив дитину, то віддали б?

— Просіть,— кинула Груня.

— Хоч у кого! Ще й подякували б, їй-богу. Але ж хотілося вам помогти, он що! Ген ще двоє маєте на печі, якби тільки доглянути зуміли.

— Спасибі за поміч, а тільки самі вже якось...

— Ти, Грунько, вредна. Хто б міг подумати, що ти така...

— Яка вже є...

Знову запала тиша, у якій, здавалось, визріває щось грізне. Сава поквапливо, наче передбачаючи недобре, заговорив навмисно голосно, з удаваною веселістю:

— Та давай, брате, кажи. Га? Будуть вони і в тебе, діти оті пащекуваті. Візьмеш у нас, а потім віддавати прибіжиш, бо, мовляв, своїх вистачає.

Яків мовчки зразу ж устав із-за столу. Його проводжали до воріт, запобігливі, уважні, наче аж вибачення хотіли попросити в нього, проте Яків не дивився на них, уникав поглядів, так і пішов похмуро. Груня винувато подивилася на чоловіка, він на неї глянув винувато... Й покликали Степанка, що грався біля хліва.

— Щоб до дядька більше не ходив. Чи тобі в своїй хаті злецько, що вештаєшся?

— А чого не ходити? Дядько Яків робить мені свистки, а дядина пригощає медом.

— Ти сам не годен вистругати собі свисток? А якщо хочеш меду, піди в глиняники, там дикі бджоли, надереш собі вощини,— гнівалася й не гнівалася Груня.

— Хіба в тих вощинах мед...— ледь промимрив хлопець.

— А ти скажи своєму батькові, нехай зловить рій і посадить у вулик, матимеш пасіку.

— Ви самі йому скажіть, він не послухає мене...

— Чи ти цих дітей переговориш? — аж об поли вдарила мати,— То ти вже старший за матір? Чи до кілка тебе впинати, щоб із двору не віявся?

До кілка не впинала, але взялася пильно стежити, щоб тримався хати, щоб по чужих обійстях не гасав, щоб до дядька Якова не внаджувався. Наказувала бавити менших братів, ганяти курей з городу, бур'ян рвати для підсвинка. І Степан мусив слухатись, бо любив матір.

Якось був Сава на роботі, повернувся хоч і не пізно, але вже місяць наставляв ріжки проти ночі. В хліві вони давно вже і іічого не тримали, ото хіба що курей. Аж тут наче вчулося щось Саві — хтось чи позіхнув густо, чи переступив важко з місця і іа місце. Сава не з полохливих, та коли заглянув у темний хлів, назад сахнувся: чиясь корова дивилася на нього з кутка похмуро й некліпливо. Він тільки загледів її й одразу зачинив двері, до хати крутнувся.

— Де це ти корову взяла? — поспитав у Груні.

Груня од печі й не обізвалась — чи недочула, чи подумала, що жартує, Сава вже хотів до хліва бігти (а може, привиділось йому, може, то наслано), але, потупцявши, знову запитав:

— Скажеш мені чи не скажеш?

— Ти про що? — Тепер вона дивилась на нього аж сердито.

— Корова чия в хліві, питаю? — підвищив голос. Груня випросталась, поставила в куток рогачі.

— В чиєму?

Він аж плюнув спересердя:

— Корова чиясь у нашому хліві стоїть!

Груня навіщось узяла каганця з собою, та коли розчинили двері до хліва, не стали його запалювати. І справді, в кутку, прип'ята до ясел, де колись давно стояла їхня корова, тепер стояла чорна молошниця. Вона крутнула хвостом і витягла морду, немов просила, щоб її погладили. Але Сава й Груня не ворухнулись.

— Та це жЯкова нашого корова! — наче аж зраділо скрикнув чоловік — Бач — однорога!

Хутенько підійшов до неї, обмацав — і полегшено* всміхнувся: братова!

— Не інакше, як хтось навмисно привів у наш хлів. Десь; може, в шкоду заскочила, чи що, то її — до нас, щоб Яків поморочився...

— Авжеж,— згодилась Груня.— Бо тепер які люди...

— Треба одвести, а то він, либонь, уже всі поля оббігав, шукаючи.

— А може, йому вже сказали, де вона...

— Якби сказали, то хіба не прийшов би? Еге!

Одв'язав Сава однорогу, мотузок намотав на руку — та й подався з обійстя. Однорога не пручалась, так, наче завжди ходила за Савою.

Груня якось одразу й забула про корову, пораючись коло дітей, аж тут через годину, чи що, повертається чоловік. Одразу запримітила, що він начебто не такий, як завжди.

— Що це з тобою? Чи не перечепився десь через чарчину по дорозі?

— Еге, перечепишся... Якщо сам себе не перечепиш, то ніхто не додумається... Нам, жінко, милостиню стали подавати...

— От коли ми розбагатіємо!

— ...Яків наш, неабихто... Це він сам корову привів. Розсердився на мене. "Я тобі,— каже,— добро хочу зробити, а ти водишся з нею. В тебе,— каже,— на хазяйстві самі голодні животи, нехай вона помічницею вам буде. Ти,— каже,— дитину мені не захотів оддати, бо скупий і жила, а я не куркуль".

— Та який з нього куркуль? Ото тільки і в нього, що на ньому...

— Хіба не знаєш Якова? Аби язиком потеліпати...

— Ти назад її привів?

— Хіба я злодій чи грабіжник? Нащо мені чуже? Коли свого не маю, то чужим не запоможусь... Припнув однорогу до берестка, а сам і подався. Ми візьмемо корову, а він усеньке життя тільки те й робитиме, що нагадуватиме.

— Або ж прийде і скаже: "Ну, я дав корову, а ви оддавайте дитину..."

— Не потрібна нам така плата.

Прокинулась Груня посеред ночі — ніби й не спала. Діти дихали рівно. Щось вивело її надвір, до хліва направило. Одчинила двері й стала на порозі, прислухаючись та приглядаючись. Скрикнула курка, їй відповів півень,— і тут щось густо зітхнуло в кутку. Жінка сахнулася — в кутку стояла корова. Груня вже напевне знала, що то однорога. "Привів-таки знову,— подумала з несподіваною теплотою.— Либонь, любить дітей наших, Степана..."

Саву не будила — хай уже спить, не поведе ж посеред ночі знову. А сама до світу так і не стулила повік, і тільки засіріло — скрадливо встала. Треба ж однорогу доглянути, думала. Хай і не їхня корова, але ж не пропадати їй з голоду. Нарвала трави на межі, за городом, повну рядюжку поклала перед нею. Можна б і і іа мотузку вивести, поп&сти, але тоді вже сусіди плескатимуть: "О, пасе, так наче то їхня корова!"

Стояла й дивилась, як однорога лямзяє пашу... Хоч і Степанко ще зовсім малий, але підросте — от і свій пастух є. Там інші хлопці підоспіють, якось воно, звісно, буде. Помацала вим'я — геть зовсім набрякло. Чи не видоїти? Бо пора...

Сава став на порозі, коли вже нацяпала з півмакітри молока. Провів долонею по очах, ніби все йому снилося.

— Десь, видно, посеред ночі привів,— весело обізвалась Груня.— Ну, я вже й погодувала її, а це хочу трохи здоїти, бо капає з дійок.

— То що, знову одводити? — похмуро обізвався.

— А чого будеш із нею водитися сюди й туди? — ховаючи погляд, заперечила жінка.— Нехай сам приходить і забирає.

— А прийде?

— Авжеж Де він дінеться? Повір, ниньки ще сам прибіжить, може, й зараз.

Але брат не прийшов по однорогу ні того дня, ні наступного. Коли Сава перестрівав його на вулиці, то все нагадував, щоб той забрав свою чорну, бо це ж її і годувати треба, й доглядати, але Яків не тільки не приходив, а й не обіцяв прийти. Так минув тиждень, другий за ним канув. Якось брати знову здибались, і Яків сказав:

— Наче ти моєю коровою пользуєшся, га? Й віддавати не думаєш...

— Я віддам, а ти знову посеред ночі приведеш?..

— Хоч би чарку поставив за неї...

Зайшли до Вулійки, взяли пляшку. На закуску в неї не розжилися — дала півмиски вареної картоплі в лушпайках, та ще цілушку таку, що не вгризеш і не вжуєш. Брати швидко захмеліли. Співати не вміли, тільки кричали так, що жили на лобі понапиналися, як мотуззя. Вулійка слухала той спів і тільки зітхала.

— О господи!.. Як нелюди ревуть...

— Бабо, підтягуй! — командував Яків.— Коли ви були молодші, то добре співали!

— Куди вже мені до вас,— тихцем одказувала, що тільки сама себе й чула.

Так і збув свою корову Яків. Навіть якби захотів Сава одвести йому однорогу, то вже не відведе: пляшку за неї поставив. А коли поставив, то вже наче і його корова.